

KUTSAL DEĞERLERİN SİYASETE ALET EDİLMESİ BAĞLAMINDA ABDULLAH B. ALİ İSYANI

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ*

Özet

Abdullah b. Ali, Abbâsî devletinin kuruluşu aşamasında yararlılıklar göstermiş; özellikle son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'i Zap savaşında mağlup etmesi ve Emevî ailesinin bertaraf edilmesi sürecindeki faaliyetleri ile dikkatleri üzerine çekmiştir. İşindeki başarısından dolayı Şam valiliği ile taltif edilmiş ve bu süreçte Abbâsî devletinin ilk halifesi Ebü'l-Abbâs'tan veliahtlık sözü almıştır. Ancak bu söz tutulmayıp Ebû Ca'fer el-Mansûr ikinci halife olarak öne çıkınca, hilafetin kendi hakkı olduğu gerekçesiyle isyan etmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan isyandan sonraki süreçte ise teslim olması için kendisine emân verilmiştir. Makalede Abdullah b. Ali'nin isyan süreci işlendikten sonra, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ona verdiği emân mektubu ele alınacaktır. Bu mektubun nasıl kaleme alındığı ve metnin sonraki dönemlere ne şekilde aktarıldığı araştırılacak; metinde hangi kutsal değerlerin işlendiği, siyasî emellere ulaşmak için bunların nasıl kullanıldığı, verilen siyasî kararlarda bu değerlerin ne derecede göz önünde bulundurulduğu ve bunlara ne ölçüde itibar edildiği sorularına yanıt aranacaktır.

Anahtar kelimeler: Din, Siyaset, İslâm Tarihi, Abbâsiler, Mansûr.

Abstract

Abdullah b. Ali's rebellion in the context of the sacred values to be a tool in politics

Abdullah b. Ali had benefited on creation of the Abbasid state especially has attracted attention on him to defeat the last Umayyad caliph Marwan b. Muhammad in the battle of Zap and by his activities in the process of elimination the Umayyad house. Due to the success of the job was rewarded with the governorship of Damascus and in this process received pledges of hereditary from Abu'l-Abbas, the first caliph of the Abbasid state. But when, Abu Jafar al-Mansur emerged as the second caliph he started the revolt on the grounds thought the caliphate was his right. Assurance was given to him after the rebellion, resulting in failure to surrender. After studying process of the revolt of Abdullah b. Ali, the letter, given him by Abu Jafar al-Mansur, will be dealt with. How the letter was created and how it was transferred to subsequent generations in the following years; which sacred values were processed in the text; how they were used to achieve political aspirations; to what extent these values were considered in the political decisions and what was their dignity? The questions will be answered in the article.

Keywords: Religion, Politics, History of Islam, the Abbasid, Mansur.

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Ü. İlahiyat Fakültesi

Giriş

Kutsal değerler, başka bir ifade ile din ve dinî değerler tarih boyunca siyaset ile birlikte kullanılagelmiştir. Bazen siyaset, din ve kutsal değerlerin hayata geçirilmesi için araç olarak kullanılmış; bazen de din ve kutsal değerler siyasete alet edilmiş ve siyasî emellere ulaşmak için birer araç olarak kullanılmıştır. İslâm tarihine baktığımızda bu ikinci husus, belki de en bariz şekliyle Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân'ın tarafı olduğu Sıffin savaşında, mızrakların ucuna ayetlerin geçirilmesi suretinde gerçekleşmiştir. Üstelik bu kullanım şekli, Emevî iktidarı boyunca devam etmiştir. O dönemin muhalifleri de bunu iktidara karşı sürekli eleştiri konusu yaparak güç toplama çalışmışlardır.

Emevî iktidarının din ve siyaset konusundaki denge veya dengesizliğini eleştirerek büyüyen ve bundan beslenen muhaliflerin başında kuşkusuz Abbâsî hareketi gelmektedir. Ancak bunların hem davet sürecinde, hem de hareketin başarıya ulaşmasından sonra iktidarları boyunca Emevilerden farklı bir tutum izlediklerini söyleyemeyiz. Başta "*Rızâ min Âl-i Muhammed*" sloganı olmak üzere konuyla ilgili çok sayıda örnek zikredilebilir. Nitekim Abbâsî iktidarının ilk yıllarında gerçekleşen Abdullah b. Ali isyanı etrafında yaşanan hadiseler, bu dönemde kutsal değerlerin siyasete nasıl alet edildiğinin açık bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Abdullah b. Ali isyanı, İslâm Tarihi kaynaklarında üstünde en çok durulan konulardan birisidir. Günümüz araştırmacıları da konuyu farklı boyutlarıyla kısmen çalışmışlardır. Bu araştırmalara makalenin ilgili yerlerinde atıf yapılacaktır. Biz, meseleyi kutsal değerlerin siyasete alet edilmesi bağlamında ele alacağız. Amacımız, adı geçen isyanı bir bütün olarak ayrıntılı bir şekilde incelemek veya tarafların iktidar mücadelesini ele almak değildir. Zira konu, bir makalenin sınırlarını aşacak derecede geniştir. Biz sadece, bu süreçte din ve kutsal değerlerin siyasete nasıl alet edildiğine ışık tutmaya çalışacağız.

Konu üç ana başlık halinde ele alınacaktır. İlk önce, konunun sınırlarını belirlemek ve bütünlüğü korumak için Abdullah b. Ali'nin isyan süreci ayrıntılara girmeksizin genel hatlarıyla işlenecektir. İkinci kısımda, Abdullah b. Ali için yazılmış olan emân mektubu ele alınacaktır. Bu mektup, çalışmamızın ni rengi noktası olacaktır. Onun için, öncelikle emân metninin nasıl kaleme alındığı ve hangi kanallarla sonraki dönemlere aktarıldığı araştırılacak ve sıhhat derecesi belirlenecektir; akabinde bir bütün olarak metnin tercümesi verilecek ve metinde hangi kutsal değerlerin kullanıldığına işaret edilecektir. Son olarak, emânın ihlal sürecine yer verilecek ve bu süreçte siyasî emeller uğruna söz

konusu değerlerin nasıl istismar edildiği tarihsel akışı içinde işlenecektir. Böylece ilgili tarafların, sayesinde işgal ettikleri makamlarda verdikleri siyasî kararlarda, din ve kutsal değerleri ne derecede göz önünde bulundurduğu ve bunlara ne ölçüde itibar ettiği sorularına cevap aranacaktır.

1. Abdullah b. Ali'nin İsyan Süreci

1.1. Abdullah b. Ali ve İsyan Öncesi Gelişmeler

Abdullah, Ali b. Abdullah b. el-Abbâs'ın 20 küsur oğlundan biridir.¹ Abbâsî devletinin ilk iki halifesi Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali es-Seffâh ile Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Mansûr'un amcalarıdır.² Yiğit, cesur ve dahi bir komutan olarak nitelendirilir.³

Tarihi kaynaklar, Abbâsî daveti sürecinde onun gerçekleştirdiği kayda değer siyasî bir faaliyetinden bahsetmezler.⁴ O, siyasî ve askerî şöhretine son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'i Zap Suyu Savaşı'nda yenmesi ve Şam bölgesinde Emevilere yönelik yaptığı soykırım ile ulaşmıştır.⁵ Daha sonra Abbâsî Devletine karşı bölgede çıkan isyanları bastırarak şöhretini pekiştirmiştir.⁶ Başarılarının karşılığı olarak Ebü'l-Abbâs tarafından 132/750 yılında Şam bölgesine vali olarak atanmıştır. Ebü'l-Abbâs'ın ölümünden sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeni halife olarak ilan edilmesi üzerine, hilafetin kendi hakkı olduğu iddiasıyla isyana kalkıştığı 136/754 senesine kadar bu görevini sürdürmüştür.⁷

Rivayetlere göre Ebü'l-Abbâs, Zap Suyu ırmağı kenarında karargâh kur-

-
- 1 Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1-3, tahk.: M. T. Houtsma, Matbaatu Brill, Leiden 1883, c. 2, s. 348.
 - 2 Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh ez-Zübeyrî (236/850), *Kitabu Nesebi Kureys*, tahk.: E. Levi Provençal, Dârü'l-Meârif, 3. bs., Kahire 1982, ss. 30-31.
 - 3 Selahuddin Halil b. Aybek es-Safedî (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 1-29, tahk.: Ahmed el-Arnâvut – Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, c. 17, s. 321; Ethem Ruhî Fığlalı, "Abdullah b. Ali", *DİA*, c. 1, s. 83.
 - 4 Cem Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 44.
 - 5 Ahmed b. Yahya el-Belâzurî (279/892), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, 1-13, tahk.: Suheyl Zekkâr – Riyâz Ziriklî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996, c. 4, ss. 143-144.
 - 6 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tahk.: M. Ebü'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Meârif, 2. bs., Kahire 1969, c. 7, ss. 443-446.
 - 7 Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (571/1175), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 1-80, tahk.: Ömer el-Amrâvî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1997, c. 31, s. 62.

muş olan Mervân b. Muhammed'in üzerine ordu göndermek istediğinde, komutanı belirlemek için aile fertleriyle bir toplantı yapmıştır.⁸ Emevîlerin ayakta kalmak için var güçlerini kullanarak bir araya getirdikleri 150.000 kişilik orduya karşı duracak 20.000 civarındaki sınırlı bir güce komutanlık etmek kolay değildir.⁹ Onun için Ebü'l-Abbâs, mecliste bulunanlara cazip bir teklifte bulunarak, "Kim Mervân'ın üzerine gönderilecek ordunun komutanlığını üstlenirse veliahdım olacaktır."¹⁰ demiştir. Ancak Abdullah'tan başkası bu teklife yanaşmamıştır.¹¹ Söz konusu görevi üstelenen Abdullah, Emevilere son darbeyi vurmuş ve köklerini kazmıştır.¹²

Ebü'l-Abbâs, zor zamanlarında verdiği bu sözden daha sonraları pişmanlık duyacak ve geri adım atacaktır. Onun için ömrünün son günlerine kadar veliahtlık konusunu gündeme getirmemiştir. Bununla birlikte verdiği taahhüdün zihnini sürekli meşgul ettiği ve onu rahatsız ettiği görülmektedir.¹³ Nihayet vefatından hemen önce, biraz da çevresinin telkiniyle, kardeşi Mansûr'u veliaht olarak tayin ettiğini gösteren bir mektup kaleme aldı. Üstelik ikinci veliaht olarak da yeğeni İsa b. Musa'yı atadı ve böylece Abdullah b. Ali'yi tamamen devre dışı bıraktı.¹⁴ Kuşkusuz Ebü'l-Abbâs, bu hareketiyle vermiş olduğu sözü çiğnemiş ve tarih önünde suçlu duruma düşmüştür.¹⁵

Ebü'l-Abbâs'ın öldüğü gün söz konusu mektup hilafet merkezi Enbâr'da halka okundu (136/754). Akabinde mektupta isimleri geçen Ebû Ca'fer el-

8 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 474; Ebu Zekeriya Yezid b. Muhammed el-Ezdî (334/945), *Târihu'l-Mevsil*, tahk.: Ali Habibe, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Kahire 1967, s. 163.

9 Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1-21, tahk.: A. A. et-Türkî, Dâru Hicr, İmbabe 1997, c. 13, s. 255.

İki ordu arasında sayı itibariyle büyük bir orantısızlık görünmektedir. Bu durum, ravilerin Emevîleri yerme ve Abbasileri yüceltme gayretlerine mebni olabilir. Ancak aile içi anlaşmazlıklar, taht kavgaları ve kabileler arası çekişmeler nedeniyle Emevî iktidarının içine düşmüş olduğu keşmekeşlik dikkate alındığında rivayetlerde verilen abartılı rakamların doğruluk ihtimali yükselmektedir. Söz konusu savaşta Emevî ordusunda bulunan askerlerin lakayt duruşları ve verilen emirlere uymamaları gibi yenilgi sebepleri için bk. Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 432-435.

10 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 145; Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 365.

11 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 190.

12 Ezdî, *Târih*, s. 163.

13 Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, (346/957), *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 1-2, Dârü'l-Kitâbî'l-Alemî, 2.bs., Beyrut 1990, c. 2, s. 241.

14 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, ss. 361-362; Taberî, *Târih*, c. 7, s. 470; Ezdî, *Târih*, s. 159.

15 Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 50.

Mansûr'a halife, İsa b. Musa'ya ise veliaht olarak biat edildi.¹⁶ Biat işlemi tamamlandıktan sonra İsa b. Musa, o sırada hacdan dönmekte olan Mansûr'a, gelişmeleri bildiren bir mektup gönderdi.¹⁷

Mektup, 15 gün sonra Mansûr'a ulaştırılabildi.¹⁸ Mansûr'un mektubu aldığı Zatü'l-Irk denilen yerden hilafet merkezine ulaşması için bir o kadar daha zaman geçmesi gerekecekti.¹⁹ Bu durum, teslim alacağı iktidarı için tehlike arz ediyordu. Zira Abdullah'ın o sırada isyan etme ihtimali yüksekti. Ayrıca Abdullah, bir ordu göndermek suretiyle onun başkent Enbâr'a ulaşmasına engel olabilirdi.²⁰ Bu her şeyin sonu demekti. Abdullah b. Ali büyük bir komutandı ve Ebû'l-Abbâs'ın vermiş olduğu söz nedeniyle hilafet beklentisi içinde idi. Bu iş için hem yaş itibarıyla, hem de hizmet bakımından Mansûr'dan üstündü. Üstelik emrinde güçlü bir ordusu vardı.²¹ Mansûr, bunu gayet iyi biliyordu. Ayrıca Abdullah'ın kardeşleri de o esnada devletin önemli kademelerinde bulunuyordu. Salih b. Ali, Mısır; Süleyman b. Ali, Basra, Bahreyn ve Uman; İsmail b. Ali, Musul valisi idiler ve bunlar, Abdullah'ın tarafına geçebilirdi.²²

O sırada Mansûr ile birlikte hacca gitmiş olan Ebû Müslim el-Horasanî, bir konak geriden onu takip ediyordu. Gelişmelerden haberdar edilince acele ederek Mansur'a yetişti ve ona biat etti. Ebû Müslim, onu çok endişeli görmüştü. Halife olmasına rağmen böyle endişeli olmasının sebebini sordu. Abdullah'ın isyan etmesinden korktuğunu öğrenince onu teselli etmeye çalıştı. Ebû Müslim, Abdullah'ın hakkından rahatlıkla gelebileceğini söylüyordu. Zira Abdullah'ın ordusunda çok sayıda Horasanlı vardı ve bunlar Ebû Müslim'in sözünden çıkmazlardı.²³

Neticede Ebû Ca'fer el-Mansûr, hilafet merkezi Enbâr'a sağ salim ulaştı. İsa b. Musa tarafından asayiş sağlanmış; hazineler, beytülmal ve divanlar kontrol

16 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 362; Taberî, *Târih*, c. 7, s. 470-471; Ezdî, *Târih*, ss. 159-161.

17 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 249; Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 364; Taberî, *Târih*, c. 7, s. 471; İbn Asâkir, *Târih*, c. 32, s. 308.

18 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 364.

19 Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, tahk.: A. Amir, Vezâretü's-Sekâfe, İskenderiye 1959, s. 378.

20 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 251.

21 Zettersteen, K.V., "Abdullah b. Ali", *İA*, c. 1, s. 30.

22 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 465, 467, 473.

23 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, 1-11, tahk.: Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâri'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. 5, s. 100.

altına alınmıştı.²⁴ Ayrıca Şam bölgesi hariç, bütün bölgelerin biati sağlanmıştı.²⁵ Mansûr, derhal hilafet sarayına geçti. Burada kendisine halife, İsa b. Musa'ya da veliaht olarak yeniden biat edildi.²⁶ Hilafet makamına oturmasından hemen sonra beklediği haberi aldı; amcası Abdullah b. Ali isyan etmişti.²⁷

1.2. Abdullah b. Ali'nin Hilafet İddiasıyla İsyan Etmesi

Ebü'l-Abbâs, ölümünden hemen önce Abdullah b. Ali'yi Bizans topraklarına akınlar düzenlemekle görevlendirmişti. Abdullah da bu görev üzerine gidip Dabık'a karargâh kurmuştu.²⁸ Ardından Şam, Cezire, Musul, Horasan ve Irak bölgelerinden²⁹ topladığı büyük bir ordu ile Bizans üzerine hareket etmişti.³⁰

Ebü'l-Abbâs vefat edince, vekâleten görevi devralan Kufe valisi İsa b. Musa ile diğer aile fertleri, seferini tamamlayabilmesi için ölüm haberini Abdullah'tan belli bir süre gizli tutarak mümkün olduğunca geç haberdar edilmesine karar verdiler.³¹ Diğer yandan Mısır valisi Salih b. Ali'ye bir mektup yazarak Mansûr'a biat etmesini istediler. Ayrıca Ebü'l-Abbâs'ın ölmeden önce ona yazmış olduğu ve Mansûr için Abdullah'tan biat almasını istediği mektubu gönderdiler.³² Bu mektuplar, İsa b. Musa'nın Abdullah b. Ali'ye yazdığı mektupla birlikte Ebü'l-Abbâs'ın hacibi Ebû Gassân Yezid b. Ziyad aracılığıyla gönderilmişti.³³

Ebû Gassân, o sıralarda Halep yakınlarında bulunan Salih'e mektubunu teslim etti ve ondan söz konusu haberi bir gün gizli tutmasını istedi.³⁴ Böylece Abdullah'ın gelişmelerden haberdar olması geciktirilmiş olacaktı. Bu durum, onun Bizans'a yönelik düzenlemekte olduğu seferi tamamlamasına matuf ol-

24 Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 378.

25 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 13, s. 301.

26 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, (748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, tahk.: Ö. A. Tedmûrî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, (h.121-140), s. 353.

27 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 438.

28 Halife b. Hayyât el-Asferî (240/854), *Târîhu Halîfe Bin Hayyât*, tahk.: E. Ziya el-Umerî, Dâru Taybe, 2. bs., Riyad 1985, s. 415.

29 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 61.

30 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 250.

31 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 61.

32 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 437.

33 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 144.

34 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 61.

duğu gibi, aynı zamanda onun isyan etme ihtimaline karşı o sırada Mekke'den dönmekte olan Mansûr'a hilafet merkezine gelerek kontrolü ele geçirebilmesi için zaman kazandırma düşüncesine dayanıyordu.³⁵

Elçi Ebû Gassân, gecikmeli de olsa o esnada Duluk'ta bulunan Abdullah'a mektubunu teslim etti.³⁶ Abdullah, mektubu okuyunca karargâhını kurmuş olduğu Dâbık'a hemen geri döndü.³⁷ Ordusunu ve komutanlarını topladı. Taziyelerini kabul etti, ardından da onları kendisine biat etmeye çağırdı.³⁸

Abdullah'ın iddiasına göre Ebû'l-Abbâs, "Ailemden kim Mervân'ın üzerine giderse benden sonra o halifedir." demiş; dolayısıyla kendisi Mervân'ın üzerine gönderilmekle veliaht tayin edilmiştir. Hilafet merkezinin elçi olarak göndermiş olduğu Ebû Gassân da onun bu iddiasını doğrulamış ve onu halife olarak tanıdığını ilan etmişti. Aynı şekilde mecliste bulunan Ebû Gânim Abdulhamid b. Rebî et-Taî, Huffaf b. Mansûr el-Mervurruzî ve bazı Horasanlı komutanlar, Abdullah'ın doğru söylediğine tanıklık edip hemen ona biat ettiler. Ayrıca aralarında Humeyd b. Kahtebe, Hayyâş b. Habib et-Taî, Muharik b. Gifâr, Turârhuda gibi komutanların da bulunduğu Horasan, Şam ve Cezire bölgelerinden diğer bazı komutanlar Abdullah'a biat ettiler.³⁹ Belâzurî'nin ifadesine göre Ebû Gassân ile birlikte elçi olarak gönderilmiş olan Heysem b. Ziyad el-Huzâî, bu olup bitenlere itiraz ederek Abdullah'ı fitne çıkarmak, kendisini ve ailesini helak etmeye teşebbüs etmekle suçlamış; ancak bu hareketi hayatına mal olmuştur.⁴⁰

Daha sonra Abdullah b. Ali, minberlerde kendi adına hutbe okutarak hilafetini resmen ilan etti. Ona biat eden kardeşi Abdussamed b. Ali'yi veliahdı olarak seçti. Ayrıca Cezire bölgesi valiliğini ona verdi.⁴¹ Ardından Şam, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar, Cebel, Kınnesrin ve Bizans sınırındaki bütün şehirleri denetimi altına aldı.⁴² Züfer b. Asım'ı Kınnesrîn valiliğine, Osman b. Abdülalâ'yı Dımaşk valiliğine ve Hakem b. Dab'ân'ı Filistin valiliğine atadı.

35 Krş. Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 35.

36 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 61.

37 Ezdî, *Târih*, s. 163.

38 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 61.

39 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 474-475.

40 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 145.

41 Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (314/926), *el-Fütûh*, 1-8 (1-4), tahk.: Ali Şirî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut 1991, c. 8, s. 354.

42 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 62.

İrmîniyye valisi Hasan b. Kahtebe, Azerbeycan valisi Muhammed b. Sûl'a ve komutan Malik b. Heysem'e mektuplar göndererek kendisine katılmalarını istedi. Fakat bunlar, ona cevap vermediler.⁴³ Hilafet merkezi Enbâr'da bulunun İsa b. Ali ve diğer aile fertlerine de bir mektup yazarak, yanındaki komutanlar ile Şam halkının Ebü'l-Abbâs'ın taahhüdü doğrultusunda kendisine biat ettiklerini bildirdi. Akabinde Irak üzerine yürümek için hazırlıklara girişti.⁴⁴ Böylece Abdullah, Mansûr'a karşı resmen isyan başlatmış oldu.

1.3. İsyanın Bastırılması

Ebu Ca'fer el-Mansûr, Ebû Müslim el-Horasanî'yi Abdullah b. Ali isyanını bastırmakla görevlendirdi. Emrine verdiği ordunun teçhizi için 18 milyon dirhem harcadı. Askerlerin ücretlerini 60 dirhemden 80 dirheme çıkardı. Amcalarına da birer milyon dirhem bağışlayarak, saf değiştirme ihtimaline karşı bağlılıklarını sağladı.⁴⁵

Diğer yandan Mansûr, öncü kuvvet olarak Abdullah'ı karşılamak üzere Cevher b. Merrâr el-İclî'yi Karkisya'ya gönderdi. Kendisi de Dicle nehri kıyısındaki el-Câselik manastırında karargâh kurdu. İsa b. Akil'i Heyt'e; diğer bir komutanını Tikrite yönlendirdi. Emniyet teşkilatının başına getirdiği Abdülcabbar b. Abdurrahman'ın kardeşi Abüdlaziz'i de Beled'e sevk etti ve ona Abdullah b. Ali'nin yenildiğini duysa bile buradan hiçbir şekilde ayrılmamasını emrederek hilafet merkezinin güvenliği için gerekli tedbirleri aldı.⁴⁶

Ayrıca Abdullah'ı isyanından vazgeçirmek için peş peşe mektuplar gönderdi.⁴⁷ Bir yandan bu mektuplarla onu uğraştırıp zaman kazanmaya çalışırken, diğer yandan da sıcak savaşa girmeden onu ortadan kaldırmanın yollarını denedi.⁴⁸ Onun için Muhammed b. Sûl'e, Abdullah'ın yanına gidip tuzak kurmasını ve fırsatını bulduğu zaman onu öldürmesini emretti. O da Abdullah'ın yanına gitti ve güvenini kazanmak için Ebü'l-Abbâs'ın vefat etmeden önce "Benden sonra halife amcam Abdullah'tır." dediğini işittiğini söyledi. Ancak Abdullah, daha önceleri kendisine katılması için yaptığı çağrılara cevap vermeyen bu kişinin bir tertip için Mansûr tarafından gönderildiğini anladı ve hemen onu

43 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 146.

44 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 437.

45 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 147.

46 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, ss. 147-148.

47 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 62.

48 Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 62.

öldürdü.⁴⁹

Abdullah b. Ali, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bu şekildeki yoğun faaliyetlerine karşılık, ilerde kendisine ihanet edebileceğini düşündüğü kişileri tasfiye etmekle meşguldü. İlk önce saf değiştirip Ebû Müslim'in tarafına geçebilecekleri gerekçesiyle ordusundaki 17 bin kişilik Horasanlı askeri kılıçtan geçirdi.⁵⁰ Zira Ebû Müslim, Horasanlılar arasında büyük bir nüfuz ve itibara sahipti. Bunların ona karşı savaşmaları olanaksız gibiydi. Öyle ki tasfiye fikrini bizzat içlerinden birinin ortaya attığı ve bu kişinin, öldürülme işine kendisiyle başlanması teklifinde bulunduğu söylenir.⁵¹

Daha sonra Abdullah b. Ali, kendisine ilk biat eden kişilerden biri olan ünlü komutan Humeyd b. Kahtebe'yi öldürmeye karar verdi. Kardeşi Hasan b. Kahtebe, Ebû Müslim'in tarafında olduğu için onun da saf değiştirebileceğini düşünüyordu.⁵² Fakat ordu içindeki Arap askerlerin isyanından korktuğu için ordugâh içinde onu öldürmeye cesaret edemedi.⁵³ Bunun yerine, Halep valisi Züfer b. Âsım'ı azledip yerine kendisini vali tayin ettiğini söyleyerek onu Halep'e gönderdi. Züfer'e iletmesi için de ona bir mektup verdi. Ancak Humeyd, yolda kuşkuya kapılarak mektubu açtı. Mektupta ölüm fermanının yazılı olduğunu görünce durumu beraberindeki arkadaşlarıyla paylaştı ve hep birlikte karşı tarafa geçtiler.⁵⁴ Bu yaşananlar, Abdullah'ın ordusunda moral bozukluğuna sebep olmuştu. Bu nedenle ordusunun gönlünü almak ve kendisine bağlamak için onlara büyük miktarlarda para ve hediyeler dağıttı.⁵⁵ Ayrıca Harran savunma harbi için karargâh kurmaya elverişli olmadığı için Nusaybin'e gitmeye karar verdi.⁵⁶

Abdullah b. Ali, Nusaybin'de savaş için gerekli bütün hazırlıkları yaptı.⁵⁷ Kalabalık ordusunun yanı sıra etraftan topladığı çok sayıda işçinin yardımıyla dağların yamacından nehre kadar hendekler kazdı. Her türlü malzeme ve

49 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 103.

50 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 475.

51 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî(276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1-2, tahk.: Ali Şirî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut 1990, c. 2, s. 182.

52 Zehebî, *Târih*, (h. 121-140), 354.

53 Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 65.

54 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 475-476.

55 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, c. 2, s. 182.

56 Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 67.

57 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 148.

silahı buralara yerleştirdi. Mancınıklar kurdu. Irak'tan gelen yolları kapadı ve etrafa dikenler serpiştirdi. Ayrıca takviye için köy ve ekili arazileri arkasına aldı.⁵⁸

Halifenin Abdullah b. Ali ile savaşmak üzere görevlendirdiği Ebû Müslim el-Horasanî ise 40 bin kişilik bir ordu ile Diyar-ı Rebia topraklarına girdi.⁵⁹ Hila fet merkezi ile irtibatın kesilmemesi için Nusaybin'in güneyine karargâhını kurup Irak'ı arkasına alması tavsiye edildi. Ancak bu tavsiyeleri dikkate almadı. Çünkü gözü, stratejik açıdan avantajlı bir yere karargâh kurmuş olan Abdullah b. Ali'nin yerinde idi.⁶⁰ Bu nedenle Abdullah'ı yerinden etmek ve Şamlılarla arasını bozmak için bir hileye başvurdu. Abdullah'a bir mektup yazarak, kendisiyle savaşmak gibi bir niyeti olmadığını, sadece vali olarak atandığı Şam'a ulaşma gayreti içinde olduğunu bildirdi. İnandırıcı olmak için de Şam'a doğru yoluna devam etti. Bu durum, Şamlılar arasında infiale yol açtı ve "Bu kişi şehirlerimize gidiyorken biz seninle nasıl kalalım. Orada ailelerimiz var. Erkeklerimizden güç yetirebildiğini öldürecek, çocuklarımızı esir edecek!.." diyerek memleketlerine gitmeye karar verdiler. Abdullah, bunun bir tuzak olduğunu, Ebû Müslim'in kendileriyle savaşmak için geldiğini ve Şam'a gitmek gibi bir niyeti olmadığını söyleyerek onları ikna etmeye çalıştı. Ancak bütün çabasına rağmen başarılı olamadı. Abdullah, çaresiz mekânından ayrılıp Şam'a doğru yola çıkınca; bu sefer Ebû Müslim, ani bir manevrayla geri döndü ve onun yerine yerleşti. Ayrıca çevredeki bütün çeşmeleri kullanılamaz hale getirerek Abdullah'a karşı avantajlı duruma geçti.⁶¹

Nusaybin'e geri dönen Abdullah, yerini Ebû Müslim'e kaptırmış olmakla birlikte asker sayısı ve teçhizat bakımından hala üstün durumdaydı. Bu şekilde birbirlerini dengelemiş olan bu iki güçlü ordu arasında, beş altı ay kadar devam eden uzun soluklu bir savaş yaşandı. Neticede yenileceğini anlayan Abdullah, kaçmaya karar verdi. "Kaçmak senin gibilere yaraşmaz!.." sözlerine karşılık, "Ben kaçmıyorum, Irak'ı teslim almaya gidiyorum." türünde cevaplar vererek aldırış etmedi.⁶² Kardeşi Abdüssamed ile birlikte gece vakti savaş alanını gizlice terk edip Rakka'ya kaçtılar. Kaçtıkları anlaşılınca askerleri Ebû Müslim'den emân

58 el-Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, (355/966), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târih*, 1-6, tahk.: M.CL. Huart, Paris 1899, c. 6, s. 77.

59 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 354.

60 Makdisî, *el-Bed'*, c. 6, s. 77.

61 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 477.

62 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 477-478.

olarak teslim oldular.⁶³

Mansûr'un emriyle takibat altına alınan Abdullah, telaşla mallarını ve hazinelerini Rakka'da bıraktı ve kardeşi ile birlikte Fırat nehrini geçti. Kardeşi Rusafe'de kalırken o, Şam'a gitti. Oradan da Mekke'ye kaçtı. Ardından Basra'daki kardeşi Süleyman b. Ali'nin yanına sığındı.⁶⁴ Süleyman, buranın valisi idi. Onu bağrına bastı, ikramlarda bulundu. Belli bir süre burada gizli yaşadı.⁶⁵ Mansûr da buna göz yumdu. Zira, hem diğer amcalarını karşısına almak istemiyordu,⁶⁶ hem de kendisi için tehlike olarak gördüğü ve eskiden beri kurtulmayı düşündüğü Ebû Müslim'in tasfiye vakti gelmişti.⁶⁷ Zaten Ebû Müslim'i Abdullah'ın üzerine göndermesindeki asıl amacı, bu iki güçlü rakibini birbirine kırdırıp her halükarda kazançlı çıkmaktı.⁶⁸ Nitekim Abudullah b. Ali'nin etkisiz hale getirilmesini müteakip Ebû Müslim, Horasan'a dönmesine fırsat verilmeyen, uzun uğraşlar sonucu ikna edilerek hilafet merkezine getirildi.⁶⁹ Ardından bizzat Ebû Ca'fer el-Mansûr'un makamına çıkarıldı ve orada, Mansûr'un "Vurun! Elleri kırılascılar!.." naraları eşliğinde, kılıç darbeleriyle katledildi.⁷⁰ Parçalanan cesedi de daha ruhunu teslim etmeden ayaklarından sürüklenerek Dicle nehrine atıldı.⁷¹

1.4. Abdullah b. Ali'ye Emân Verilmesi

Ramazan ayına beş gün kala Ebû Müslim el-Horasanî öldürülmüştü (137/754).⁷² Böylece Ebû Ca'fer el-Mansûr, kendince tehlikeli ve güçlü bir rakibinden kurtulmuştu. Artık diğer rakibi Abdullah b. Ali'yi öldürmek için planlar yapabiliyordu. Fakat Abdullah, Basra'da gizlendiği yerden çıkıp Mansûr'un hilafetini tanıdığını ilan edince bu düşünce akamete uğradı.⁷³ Abdullah, Mansûr'a kardeşi

63 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 355.

64 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 355.

65 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 479.

66 Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 74.

67 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 245. Ayrıca bk. Salih Süleyman el-Veşemî, *Ebû Müslim el-Horasanî, Menşuratü'n-Nâdî*, Beride 1400, s. 180.

68 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (748/1374), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, tahk.: Ş. el-Arnâvûd, vd., Müessesetü'r-Risâle, 2. bs., Beyrut 1982, c. 7, ss. 88-89.

69 Bk. Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, ss. 267-274; Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 482-492; Veşemî, *age*, ss. 189-198.

70 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 492.

71 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 274.

72 Ezdî, *Târih*, s. 165.

73 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 497.

Süleyman b. Ali'yi göndererek biatini iletmişti.⁷⁴ Bu adım karşısında artık bir bahanesi kalmayan Mansûr, Abdullah'ın biatini kabul etti. Ardından da onu affettiğini açıkladı. Hatta Süleyman'ın ricasını geri çevirmeyerek onun hacca gitmesine izin verdi.⁷⁵

Abdullah, hacca gitmeye cesaret edemese bile; artık Basra'da rahat bir şekilde halkın arasına karışabiliyordu. Nitekim onun, fakih Yunus b. Ubeyd'in cenazesine kardeşi Süleyman ile birlikte katıldığını görüyoruz. Ancak bu rahat günleri çok uzun sürmeyecek; Basra'da zuhur eden provokatif bir eylem, onu ortadan kaldırma planlarını hayata geçirme fırsatını Mansûr'a verecektir. Batiha bölgesindeki tarlaların haracı konusunda Mansûr'la ters düşen Basralı bir gurup, Abdullah'ın köşkünü önünde toplanmış ve "*İnin ya Emirelmüminin size biat edelim!..*" diye bağırmışlardı. Her ne kadar Süleyman bu gurubu dağıtırsa da durumdan haberdar olan Mansûr hemen harekete geçmişti.⁷⁶

Mansûr, öncelikle bölgedeki gelişmelerle ilgili daha sağlıklı bilgi olmak için Süleyman b. Mücâlid'i Basra'nın posta ve istihbarat görevine atadı. Ayrıca onunla birlikte Süleyman'a bir mektup göndererek Abdullah'ı derdest edip derhal merkeze getirmesini emretti. Ancak Süleyman, Abdullah'ı koruyacağına dair söz verdiğini belirterek bu emri yerine getirmedi. Bunun üzerine Mansûr, dört bin seçkin askerden müteşekkil bir birliğin başında Ruha b. Hatem İbnü'l-Mühelleb'i Basra'ya sevk etti. Ardından da Süleyman'ı görevinden azlederek yerine Süfyân b. Muâviye'yi atadı ve onu büyük bir ordu eşliğinde Basra'ya gönderdi. Komutan Ebü'l-Esed'i de başka bir orduyla sevk edip Batiha bölgesinin sonunda konuşlanmasını emretti.⁷⁷

Ramazan ayı ortalarında (139/757) Süleyman'ın azledildiğini gören Abdullah b. Ali, korkuya kapıldı ve maiyetiyle birlikte yeniden yer altına indi. Mansûr ise onun yakalaması için yeni valiye sıkı bir takibat başlatmasını, ona destek veren amcaları Süleyman b. Ali ve İsa b. Ali'ye baskı uygulamasını emretti.⁷⁸ İşin ciddiye bindiğini gören Süleyman, Mansûr'a İsa b. Ali'yi göndererek Abdullah ile olan sorununa bir çözüm yolu bulmak için görüşme talebinde bulundu.⁷⁹ Mansûr, amcalarının bu görüşme taleplerini kabul etti. Zira Abdul-

74 Zehebî, *Târih*, s. 361.

75 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 152.

76 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 152.

77 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 152.

78 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 500-501.

79 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 152.

lah'ı yakalamanın tek yolu, tekrar ona emân vermektir.⁸⁰ Görüşme neticesinde Mansûr, Abdullah'a emân vermeyi kabul etti.⁸¹ Onlar da derhal Basra'ya geri döndüler ve vakit kaybetmeden, kardeşleri Abdullah'ı halifenin gazabından kurtarabilecek bir emân metni kaleme almak için yetenekli birisini aramaya başladılar. Neticede bu işe İsa b. Ali'nin kâtibi İbnü'l-Mukaffa'yı uygun gördüler.⁸² O da ümitleri boşa çıkarmadı ve uzun uğraşlardan sonra,⁸³ beklenenin fevkinde bir metin kaleme aldı.⁸⁴

2 Abdullah b. Ali'ye Verilen Emân Mektubu

2.1. Metnin Yazarı ve Râviler

Abdullah b. Ali'yi Mansûr'un elinden kurtarmak için kaleme alınan emân mektubunun yazarı Abdullah b. el-Mukaffa (106-142/724-759),⁸⁵ Fars kökenli olup asıl ismi Rûzbeh'dir.⁸⁶ Babası Dâzûye, Haccâc döneminde İran bölgesindeki vergileri toplamakla görevliydi. Yaptığı bazı yolsuzluklara binaen gördüğü işkenceler sonucu eli felç olmuş ve bu nedenle "Mukaffa" lakabıyla anıla gelmiştir.⁸⁷

İbnü'l-Mukaffa, babasının görevi icabı küçük yaşta yerleştiği Basra şehrinde iyi bir edebiyat eğitimi almış;⁸⁸ fesahat ve belâgatta zirveye ulaşmıştır.⁸⁹ Dönemin önde gelen edip ve kâtipleri arasında yer almıştır.⁹⁰ Emeviler döneminde

80 Krş. Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s. 75.

81 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 152.

82 Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn b. Ahmed İbn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 1-8, tahk.: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, c. 2, s. 152.

83 Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Eş'ârî el-Kummî (301/913) / Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî (300/912), *Şîrîrîkalar (Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şiâ)*, çev.: Hasan Onat, vd., Ankara Okulu yay., Ankara 2004, s. 173; Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, tahk.: A. İsmail es-Savî, Matbaatu Abdülhamid Ahmed Hanefî, Mısır 1938, s. 71.

84 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 356.

85 İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, s. 130.

86 Ebû Ya'kûb Muhammed b. İshak en-Nedîm el-Verrâk (386/996), *el-Fihrist*, tahk.: Rıza-Teceddüd, Tahran 1971, s. 132.

87 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 289; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 2, s. 155.

88 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 289.

89 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132.

90 İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 2, s. 151.

Irak valisi Yezid b. Ömer b. Ebi Hübeyra'nın kâtipliğini yapmış;⁹¹ yönetim değişikliğinden sonra Abbâsî devlet ricaliyle çalışmıştır.⁹² Ayrıca İslâm tarihindeki ilk tercüme faaliyetlerinde bulunan kişilerden birisi olmuştur.⁹³ Mecusî bir ailede doğmuş olan İbnü'l-Mukaffa, bu dinin sadık bir mensubu idi. Ancak, daha sonraları kâtipliğini yaptığı İsa b. Ali'nin vasıtasıyla Müslüman olmuştur.⁹⁴ Bununla birlikte dinsiz ve zındık olarak tavsif edilmiştir.⁹⁵

Kaynaklar, söz konusu emân metnin yazılışında İbnü'l-Mukaffa'nın göstermiş olduğu hünerden övgüyle söz ederler. Mesela; Belazurî, *"Sultanların yazdıkları emânları aşan bir metin"* ortaya konduğunu ifade ederken;⁹⁶ Ya'kûbî, *"söz ve ahitlerin son derece ağır ifadelerle verildiğini"* söyler.⁹⁷ İbn A'sem, *"böyle bir metnin bir benzerinin, başka hiç kimse için yazılmadığını ve konunun bütün ayrıntılarıyla işlendiğini"* anlatır.⁹⁸ İbnü'n-Nedim de *"Mansûr'a karşı konunun Abdullah'ın lehinde işlendiğini ve meseleye çok ihtiyatla yaklaşıldığını"* belirtir.⁹⁹ Benzeri yorumları diğer bazı kaynaklarda da görüyoruz.¹⁰⁰ Bununla birlikte bu kaynaklar, emân metnini birer cümle ile iktibas etmekle yetinmişlerdir.

Cehşiyarî, emân mektubu üzerinde nispeten daha fazla durmuş ve metnin bir özetini vermiştir.¹⁰¹ Metnin tamamını ise Ebû Zekerîya el-Ezdî'nin eserinde görüyoruz.¹⁰² Ezdî, söz konusu metni Muhammed b. Mübarek el-Askerî'den

91 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 75; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132.

92 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 289.

93 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132.

94 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, ss. 289-290.

95 İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 2, s. 151. Bk. Kummî/Nevbahtî, *age*, s. 173; Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 73.

96 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153.

97 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 442.

98 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 356.

99 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132.

100 Bk. Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Merzübanî (384/994), *Nuru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*, ihtisar: Ebû'l-Mehasin Yusuf b. Ahmed el-Yağmurî (673/1274), tahk.: Rurdolf Sellheim, Wiesbaden 1964, s. 57; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, (597/1200), *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, 1-19, tahk.: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. 8, s. 108; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 2, s. 152.

101 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71. Ayrıca bk. Safedî, *el-Vâfi*, c. 17, ss. 340-341.

102 Ezdî, *Târih*, ss. 168-170. Ezdî'nin eserinde yer alan emân metninin tarihsel gerçekliği ve değeri üzerine yapılmış bir çalışma için bk. A. Marsham ve C. F. Robinson, "The safe-conduct for the Abbasid 'Abd Allâh b. 'Alî (d. 764). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London 2007, c. 70, sayı: 2, ss. 247-281.

aldığını söyler. Ardından da rivayeti, Ahmed b. Haris el-Hazzâz vasıtasıyla Ebü'l-Hasen el-Medâinî'ye dayandırır.¹⁰³ Medâinî, İslâm tarihi alanındaki otoritesi malum olan bir şahsiyettir. 135/752 yılında doğmuş ve 225/840 senesinde vefat etmiştir.¹⁰⁴ Ahmed b. Haris el-Hazzâz da Medâinî'nin arkadaşı ve râvilerindendir. Onun babası, Mansûr'un kölelerinden biridir. Bağdat'ta büyümüş ve tarih alanında birçok esere imza atmıştır. 258 yılı Zilhicce ayında (Ekim 872) vefat etmiştir.¹⁰⁵ Muhammed b. Mübarek el-Askerî ise Hazzâz ve diğer birçok kişiden rivayetleri alan ve Ezdî (334/945)'nin eserinde aktardığı bilgileri dayandırdığı başlıca kaynaktır.¹⁰⁶ Görüldüğü gibi râviler arasında bir kopukluk bulunmamaktadır. Ayrıca bunların her biri, işinin ehli seçkin şahsiyetlerdir. Metinde sergilenen edebî maharet de bunun İbnü'l-Mukaffa gibi bir edibin kaleminden çıktığının açık delilidir. Dolayısıyla elimizde bulunan emân metninin sıhhati ve orijinalliği konusunda bir sıkıntı bulunmadığı kanaatindeyiz.

2.2. Emân Mektubu Metni

Ebü'l-Hasen el-Medâinî dedi ki amcası Abdullah b. Ali'ye Mansûr'un verdiği emân metninin nüshası şu şekildedir:¹⁰⁷

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Müslümanlar ve Zimmilerin yönetimini Allah'ın kendisine tevdi ettiği halifesi Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs'ın Abdullah b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs'a mektubudur. O, Abdullah'a emân vermiş ve bu konuda ona karşı halis niyet taşımaktadır. Açık ve gizli olanı bilen, beşerin perçemi elinde olan, her tondaki konuşmayı duyan, konuşulanları bildiği gibi konuşulmayanları da bilen, Rahman Rahim olan ve Kendisinden başka ilah olmayan Allah'ı, Cebrail, Mikail, İsrail, ölüm meleği, arş ve gezegenleri kuşatan mukarrebîn melekleri, risaletle görevli peygamberler ve onun salih kullarını bu konuda şahit tutmuştur. Ona verdiği emânı bozmayacağına dair Allah'ın ahdi ve haddini ortaya koymuştur. Abdullah'ı koruyup kollayacağına ve ona yardımcı olup şefkat göstereceğine dair Müslüman'ın göz ardı edip bozamayacağı ve ihlal edemeyeceği, sayesinde kan dökmekten vazgeçilen, kendisiyle göklerle yerin ayakta durup zeval bulmadığı, şiddetinden göklerin çekinip sakındığı, yerlerle dağların ağır bulup yüklenmekten kaçındıkları ve karşısında tedirgin oldukları Allah'ın zimmetini; seçilmiş ve razı olunmuş ümmi peygamber Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) zimmetini; Cebrail, Mikail ve İsrail'in zimmeti; ölüm meleği, arş ve gezegenleri sarmış meleklerin zimmeti; Halil İbrahim'in zimmeti, Musa ve Harun'un

103 Ezdî, *Târih*, s. 167.

104 Merzübanî, *age*, s. 184.

105 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 117.

106 Bk. Ezdî, *Târih*, s. 17, 24, 162, 164, 165, 166, 167, 178, 189, vd.; Bu kişi ile ilgili diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

107 Ezdî, *Târih*, s. 167.

zimmeti, Allah'ın ruhu ve kelimesi İsa b. Meryem'in zimmeti; İsmail, İshak ve Yakub'un zimmelerini; kendisinden sonra gelecek halefleri ile gelip geçmiş temiz seleflerinin zimmelerini ona güvence olarak vermiştir. Attığı bu adımda Allah'a söz vermiştir. Hiç kimsenin göz ardı edemeyeceği, hiç kimsenin ihlal edemeyeceği ve hiç kimsenin bozamayacağı, sahibine Allah'ın sorumluluk yüklediği bir ahit vermiştir ona. Bu zimmet, söz ve ahitlerden başka; Allah'ın kendisiyle halifesini desteklediği; yeryüzünde yarattıkları arasında Müslümanlar için hidayet, Ümmet-i Muhammed^(s) için önder ve uyarıcı, işledikleri büyük suçlar için onlara karşı kendisi için hüccet olarak seçtiği dini kendisiyle yoluna koyduğu kutsiyeti güvence olarak vermiştir. Sonra bu emânı, hukuk, hürmet, te'kid, azâmet, sübut ve marifetiyle bir bütün olarak kabul etmiş; bunun, şehirlerde, insanlar arasında, İslâm diyarı ve yabancı memleketlerde duyurulmasını onaylamıştır. Afet, aldatma, emir ve nehyinden korunmuş, muhafaza edilmiş ve örtülmüş olarak; günah, cürüm, hata, kıskançlık, şerefsizlik, daha önce yapılmış bir hakaret veya töhmet ya da herhangi bir nedenle Allah'ın kullarından birinin bir başkasına karşı haddi aşabileceği her şeyden beri olarak güvence, gönlü rahat bir şekilde (Mansûr'un) yanına gelebilir.¹⁰⁸ Basra ve sonrasında Medünetü's-Selâm el-Haşimiye'ye kadar; hatta Basra'dan başka ve onun ötesinden mektubunun ulaştığı, emrinin geçerli olduğu, Müslüman, Zimmî, her din ve her kabile ehlinin yaşadığı yerlere kadar yolların tamamının güvenliğini onun için sağlamıştır. Gemilere binmesine, aldatma ve hilesinden emin olarak deniz yollarını istediği şekilde kullanmasına izin vermiştir. Medünetü's-Selâm el-Haşimiye veya onun dışında istediği yere inip konak, tekne, çadır veya nereye isterse yerleşmesine izin vermiştir. Bu konudaki teminatı da mektubunun başında ona verdiği güvencedir. İnsanoğlunun edindiği ne bir demir, ne Allah'ın denk getirdiği yerin bitkilerinden bir şey, ne yeryüzündeki taş ve çamurdan bir şey ne de savaşçıların kendilerini korumak için kullandıkları bir şey ile; ne yangın, yıkım ve bozulma ne de aldatma ve sözü bozma gibi bir yolla; kendi başına olsun veya olmasın, uyurken, uyanırken, ayakta iken veya otururken Allah'ın kullarından birinin, onun bulunduğu yere, mekânına, yatağına, gecelediği yere, dinlendiği yere girmesine müsaade edilmemesini onun için sağlamıştır. Söz, akit ve bu türden verdiği her şey Allah'ı ve onun meleklerini, nebilerini, resullerini, kitaplarını şahit göstermiştir. Sosyal ilişkilerinde mahcubiyet, tecrit, ayırım ve muhalefet görmemesini; yiyeceği, içeceği, yağı, itriyatı, giyimi ve yatağının eksik edilmemesini onun için sağlamıştır. Bütün bunlar, değersiz, düşük, nahoş, eksik ve yok olmaktan uzak olacak; isterse bunlar, söz konusu şeylere tabi olanlar için olsun. Emirulmüminin Abdullah b. Muhammed, eğer Allah için ona vermiş olduğu sözün gereğini yerine getirmez, bozar, göz ardı eder, cayar veya ihanet edip fikir değiştirmeye kalkar, kötü niyet besler ya da ona verdiği teminatın dışına saparsa veya mektubun yazımından önce böyle kötü bir niyet taşıyorsa;¹⁰⁹ şayet Abdullah b. Ali'ye veya beraberindekilerden herhangi birine küçük veya büyük bir sıkıntı, zahmet verirse; onlardan birine gizli veya açık, dolaylı veya direkt herhangi bir zararı dokunursa;¹¹⁰ Allah, onun hiçbir tövbe ve kefareti kabul etmesin. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs'tan berî olsun,¹¹¹ veled-i zina olsun.¹¹² Allah ve yarattıkları şahittir; Allah'ın

108 Ezdî, *Târih*, s. 168.

109 Ezdî, *Târih*, s. 169.

110 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

111 Ezdî, *Târih*, s. 169.

112 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

İlmi ve kudreti, cinler ve insanları, yedi kat gök ve yerler ile onların arasında bulunanları ve her şeyi kuşatmıştır. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: “Ol dedi de oldu.” Bir şey, kullardan gizli de olsa Allah onu muhakkak bilir. Eğer bu işte bir yalan ve bir şaşkınlığa varsa Allah’tan ve onun resullerinden, meleklerinden, kitaplarından, er-Ruhu’l-Emin Cebrail’in Allah’ın izni ile Onun Resulü’üne getirdiğinden beri olsun; İbrahim, İsmail, İsa ve Musa^(s)’ya indirilenleri inkâr etmiş olsun; Tıpkı Yahudiler gibi “Üzeyir, Allah’ın oğludur.” demiş olsun; tıpkı Hıristiyanlar gibi “Mesih, Allah’ın oğludur” demiş olsun, bu görüşte ısrar etmiş ve buna inanmış olsun; üstelik bu inanç üzere Allah onun canın alsın ve bunun için onu hesaba çeksün, bundan dolayı onu sorumlu tutsun,¹¹³ hatta bu günah ile O’nun huzuruna çıksın. Irak topraklarından, Kufe’deki Medinetü’s-Selâm el-Haşimiyé’den, Onun Mekke’deki kutsal evine Hacer-i Esved’i istilam edinceye kadar yalın ayak yürüyerek otuz defa haccetmek, Allah’ın onun üzerindeki borcu olsun; bunun için de Allah ona ecir vermesin. Ayrıca Allah’ın onun üzerinde otuz adet umre borcu olsun; bunları yerine getirmek için en uzak beldelerden Allah’ın Mekke’deki kutsal evine gelip, Allah bunları ona farz kılmış gibi, Allah rızası için hac-hac umre-umre bütün menâsikiyle onları yerine getirsin. Sahip olduğu köle, elbise, meta, kap kakak, hayvan ve akarlardan, ister elinde olsun isterse başkasına kiralamış olsun bütün malları, yeryüzünün doğusundan batısına uzak diyarlardaki fakirlere sadaka olsun. Mülkiyet, sadaka, hibe, hediye veya miras yoluyla sahip olduğu her millettten köle ve cariyeleri, Allah rızası için hür olsun. Her bir hanımı, dönüşü olmayan talak ile, üç talakla hemen boş olsun, ona haram olsunlar. İslâm ve diğer dinlerden çıkmış olsun;¹¹⁴ Rabbinin huzuruna dinsiz olarak varsın; bütün dinlere göre kafir olduğunu kabul etsin.¹¹⁵ Müslümanlar, ona vermiş oldukları biatı boyunlarından toplu olarak atmış olsunlar, serbest olsunlar; bu konuda kendilerini bağlayan yeminlerden beri olsunlar, başka bir şey de onları bağlamasın.¹¹⁶ O, bu yeminlerde Müslümanların ordusu, komutanları, savaşçıları ve yiğitlerinin (onunla savaşmasını)¹¹⁷ helal kılmıştır.¹¹⁸ Ehl-i İslâm ve beldelerin halkları, şehirlerin ileri gelenleri ve onların dışında karada, denizde, ovada, dağda, yeryüzünün doğusundan batısına nerede olurlarsa olsunlar kibleye doğru namaz kılanları, Allah’ın kefaleti ile bu ordu ve isyanı desteklemeye çağırıyor, bunu onların boyunlarına bir borç kılıyor; kendileri, babaları, oğulları ve aileleri bu konuda aynı konumdadırlar. Bu işte Allah, ona ve onlara kefilidir, gözetleyicidir. Şahit olarak Allah yeter.¹¹⁹ Hiçbir art niyet olmaksızın, bizzat kendi elimle bu emânı yazdım. Allah, benden bunu kabul etsin ve bana bunu yerine getirmeyi nasip etsin.”¹²⁰

113 Ezdî, *Târih*, s. 169.

114 Ezdî, *Târih*, s. 170. Ayrıca bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 108.

115 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

116 Ezdî, *Târih*, s. 170. Bk. Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153; Ya’kûbî, *Târih*, c. 2, s. 442; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 2, s. 152.

117 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s., 71.

118 Ezdî, *Târih*, s. 170.

119 Ezdî, *Târih*, s. 170.

120 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

2.3. Mektupta Kullanılan Dinî Argümanlar

Burada, karşı tarafın ikna edilmesi veya emânı veren kişinin sözünden dönmesini önlemek için büyük bir çaba harcandığı görülmektedir. Kutsal değerler olabildiğince sık kullanılmış ve bunlar bağlayıcı bir şekilde vurgulanmıştır. Öyle ki emân metni, baştan sona dinî argümanlardan müteşekkil bir görüntü arz etmektedir.

Verdiği emânlar konusunda Mansûr'un sicili temiz değildi.¹²¹ Üstelik karşılarında, ağzından çıkan her söz emir telakki edilen; saltanat cübbesini giyince adeta gözleri dönen ve fırsatını bulduğunda tehlike olarak gördüğü herkesi yok edebilecek bir şahsiyet vardı.¹²² Dönem itibarıyla böyle bir otoriteyi durdurabilecek yegâne engel din olunca,¹²³ ondan gelebilecek tehlikelerden emin olmak için din ve kutsal değerler maksada göre referans gösterilmiştir. Dolayısıyla söz konusu metin, dinin ve kutsal değerlerin siyasete nasıl alet edildiğinin bariz bir örneğidir. Burada kullanılan dinî argüman ve kutsal değerleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Öncelikle Allah inancı güçlü bir şekilde kullanılmıştır. Yapılan işe Cenâb-ı Allah, şahit gösterilmiştir. Verilen sözlerin yerine getirileceğine dair onun zatına yemin edilmiş; zimmeti, himayesi ve koruyuculuğu teminat olarak ortaya konmuş; verilen sözlerin tutulmaması durumunda ona verilecek hesap hatırlatılmıştır.
2. Allah inancından sonra, İslâm akâidinin temel umdelerinden olan melek inancı kullanılmıştır. Başta dört büyük melek Cebrail, Mikail, İsrâfil ve Azrail olmak üzere bütün melekler yapılan işe şahit kılınmış ve onların zimmeti teminat gösterilmiştir.
3. Yine İslâm itikâdının temel unsurlarından bir diğeri olan peygamberlere iman konusu işlenmiştir. Yapılan işe bütün peygamberler şahit olarak gösterilmiş; başta Hz. Muhammed olmak üzere Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. İsa, Hz. İsmail, Hz. İshak ve Hz. Yakub gibi peygamberler isimleri zikredilerek şahit kılınmış ve zimmetleri teminat olarak gösterilmiştir.
4. Başta Kuran-ı Kerim olmak üzere, bütün kutsal kitaplar ve metinler

121 K.V. Zettersteen, "Mansur", *İA*, c. 7, s. 295.

122 İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniye ve'd-Düveli'l-İslâmiye*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., s. 159.

123 Bk. Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, ss. 255-265; İbn Asâkir, *Târih*, c. 32, s. 305.

kullanılmış; verilen sözün yerine getirileceğine dair bunlar üzerine yeminler edilmiştir.

5. Dinin özünü oluşturan “kutsiyet” mefhumu işlenmiş ve bunun öneme vurgu yapılmıştır.
6. Kişiyi küfre götüren unsurlar kullanılmıştır. Bu konu öylesine derin ve ince işlenmiştir ki, eğer verilen sözler yerine getirilmezse değil İslâm dini ve inancında kalmak; sözünde durmayan bu kişi, hiçbir din ve inanç dairesinde kendisine yer bulamaz.
7. İslâm hukukunda hile ve şaka kaldırmayan talak, ıtk ve nezir konuları olabildiğince bağlayıcı ifade ve kesinlikte kullanılmıştır. Buna göre verdiği ahdi bozan kişinin karıları hemen boş olur; köle ve cariyeleri hiçbir kayda bağlı olmaksızın hürriyetlerine kavuşur; şart koştuğu yükümlülüklerin hepsi boynuna borç olur ve kendisini bağladığı hükümler sübut bulur.

3. Abdullah b. Ali'ye Verilen Emânın İhlâl Edilmesi

3.1. Emân Metnine Halifenin Tepkisi ve Kâtibin Öldürülmesi

Aslında Ebû Ca'fer el-Mansûr, Abdullah b. Ali'ye emân vermeyi kabul etmekle birlikte, yolunu bulup bir şekilde onu öldürmeyi düşünüyordu.¹²⁴ Ancak, hazırlanıp kendisine sunulan metinde onun için bu konuda hiçbir çıkış yolu bırakılmamıştır. Görüldüğü gibi metinde, verdiği emânın gereğini yerine getireceğine dair, İslâm dininin ve hatta diğer dinlerin neredeyse bütün inanç unsurları koz olarak kullanılmıştır. İslâm hukukunda şaka veya hile kaldırmayan talak, köle azadı ve nezir gibi konular güçlü bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca verilen sözlerin yerine getirilmemesi durumunda Müslümanların kendisine verdiği biatler geçersiz sayılacak; dolayısıyla meşruiyetini kaybedecektir.¹²⁵

Onun için Mansûr, önüne konulan metni şaşkınlık ve endişe ile karşılamış; ileri sürülen şartları ağır bulmuştur.¹²⁶ En çok zoruna giden madde ise emânın gereğini yerine getirmediği takdirde kendisine verilen biatlerin geçersiz sayılması ve bu durumda ona karşı savaş açma hakkının bütün Müslümanlara ta-

124 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 356.

125 Bk. Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71; Ezdî, *Târih*, ss. 168-170.

126 İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, s. 356.

nınması olmuştur.¹²⁷ Yine de Mansûr, içerdiği bütün ağır şartlarına rağmen metni imzalamış ve yürürlüğünü onaylamıştır.¹²⁸ Bununla birlikte, kendince ilerde anlaşmayı ihlal etme yolu bulmak için, “*Abdullah’ı ancak görürsem bu anlaşma geçerlidir.*” gibi cümleler kullandığı rivayet edilmektedir.¹²⁹

Emân mektubunu okuduğu zaman çok öfkelenildiği söylenen Mansûr, metni kaleme alan İbnü'l-Mukaffa'dan hıncını almıştır. Bu minvalde Basra valisine bir mektup göndererek kâtibin öldürülmesini emretmiştir. Daha öncesinden İbnü'l-Mukaffa ile bazı problemleri olan vali de bu emri iştiyakla yerine getirmiştir. Rivayetlere göre İbnü'l-Mukaffa, uzun burnundan dolayı vali Süfyân b. Muâviye ile alay eder, meclislerde cevaplayamayacağını bildiği sorular sorarak halkın içinde mahcup eder, yönetimdeki beceriksizliğinden dolayı eleştirilerde bulunur ve Şamlı bir adamla evli olan annesi için “*Traklı bir adam bulamadı mı?*” diye dalga geçerdi. Bu türden şahsî nedenlerle İbnü'l-Mukaffa'ya karşı kin beslemiş olan vali, Mansûr'un mektubunu alınca hemen onu sarayına getirtip hapsedmiş; ardından ellerini, ayaklarını ve diğer uzuvlarını keserek işkenceye tabi tutmuştur. Üstelik bu ağır işkencelerden sonra doğranarak tandırda yakılmıştır.¹³⁰

Rivayetlerde geçtiği şekliyle, İbnü'l-Mukaffa'nın ölüm sebebi ve biçimi ile ilgili genel kanaat bu yöndedir. Bununla birlikte halifenin bu olayda rolünün tartışma konusu olduğunu ifade etmek istiyoruz. Öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Mukaffa'nın esas ölüm sebebi, Basra valisi ile aralarındaki kişisel husumettir. Ancak yazdığı emân mektubuyla halifenin gazabına uğraması olayı tetiklemiştir. Ayrıca sonraki dönemlerde yaygınlaşan hakkındaki zındıklık suçlamaları, toplumda ortaya çıkan siyasî bloklardan İranî unsurların siyasî bloğunda yer alması, açık sözlü ve kendinden emin tavırları ile siyasî rakiplerinin tepkisini ve kinini üzerine çekmesi, bu süreci hızlandırmış ve adı geçen valiye bu şekilde onu öldürme cesaretini vermiştir.¹³¹

127 Merzübanî, *age*, s. 57.

128 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 124.

129 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153; Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

130 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, ss. 292-294; İbn A'sem, *el-Fütûh*, c. 8, ss. 356-357; Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, ss. 71-73; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 2, ss. 152-153. İbnü'l-Mukaffa'nın öldürülme nedeni ve şekli ile ilgili farklı görüşler için bk. Durmuş, *agm*, c. 21, ss. 130-131.

131 Krş. Mustafa Demirci, “Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve Risâletü's-Sahâbesi”, *DEÜİFD*, İzmir 2005, sayı: 21, s. 122.

3.2. Abdullah b. Ali'nin Tutuklanması

Abdullah b. Ali, emân metninin imzalanmasından sonra kardeşleri Süleyman ve İsa'nın nezaretinde Basra'da saklandığı yerden çıkarılıp Kufe'ye götürüldü. Valinin görevlendirdiği Ukbe b. Azib komutasındaki bin kişilik müfreze de onlara eşlik ediyordu.¹³² Ayrıca Abdullah'ın komutanları, has adamları ve köleleri beraberlerindedi.¹³³

17 Zilhicce 139 (12 Mayıs 757) yılı Perşembe günü Kufe'ye giriş yaptılar.¹³⁴ Onlar gelmeden önce Mansûr, bir kargaşaya meydan vermeden Abdullah'ı etkisiz hale getirmek için gerekli hazırlıkları yapmıştı. Sarayında bir mahbes hazırlatmıştı. Yaverlerine de İsa ve Süleyman'ı saraya girdiklerinde hemen huzuruna çıkarmalarını, Abdullah'ı ise dışarıda bekletip akabinde bu zindana atmalarını emretmişti.¹³⁵ Bu hareketinin sebebi, emân metnini imzaladığı zaman Abdullah'ı görme şartını ileri sürmüş olmasına bağlanır.¹³⁶ Dolayısıyla eğer onu bizzat gözleriyle görmezse imzaladığı emân mektubu bir hüküm ifade etmeyecekti.

Abdullah'ı teslim etmeye gelen heyet saraya girdiğinde Süleyman ve Ali Mansûr'un huzuruna çıkarıldılar. Abdullah'ı getirdiklerini haber verip huzura alınması için ricada bulundular. Mansûr ise bu işteki gayretlerinden dolayı onlara iltifatlarda bulunup lafı uzatıyor, ikramlarla onları meşgul ediyordu.¹³⁷ Onlar içerde oyalanırken, Abdullah tutuklanıp daha önce hazırlanmış olan zindana atıldı. Adamlarının silahlarına el konuldu. Akabinde derdest edilip etkisiz hale getirildiler. Daha sonra bunların bir kısmı, bizzat Mansûr'un huzurunda kılıçtan geçirildiler. Diğer bir kısmı ise Horasan'a Ebû Davud Halid b. İbrahim'e gönderilerek orada öldürüldüler.¹³⁸ Böylece isyan sırasında öldürülmüş olan Horasanlıların intikamı alınmış oluyordu.

Mansûr, Abdullah ve adamları etkisiz hale getirildikten sonra, amcalarına Abdullah'ı alıp huzura getirebileceklerini söyledi. Onu alıp getirmek için dışarı

132 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153.

133 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 501.

134 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 23.

135 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*, 1-7, tahk.: S. K. Hasan, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. 3, s. 55.

136 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153; Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

137 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 23.

138 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 501-502.

çıktıkları zaman olayın farkına vardılar. Geri dönüp Mansûr'a tepki ve itirazlarını iletmeğe istediler. Fakat içeri alınmadılar.¹³⁹ Daha sonra bir yolunu bulup görüştiklerinde ise onlara Abdullah'ın yaptıklarını hatırlatmış ve artık bu konuda konuşmak istemediğini ifade ederek konuyu kapatmıştır.¹⁴⁰ Abdullah'ın dokuz sene sürecek olan hapis hayatı da bu şekilde başlamış oldu.¹⁴¹

Abdullah'ın zindana atılması ve adamlarının kılıçtan geçirilmesiyle birlikte ona verilmiş olan emân, büyük ölçüde ihlal edilmiş, geçerliliğini yitirmiştir. Dolayısıyla Mansûr, verdiği sözün gereğini yerine getirmemiş ve ahdini bozmuştur. Bu tutumuyla Mansûr, emân metninde şart koşulduğu üzere dinden çıkmış; karıları boş, köle ve cariyeleri hür, malları da sadaka konumuna düşmüş ve saltanatının meşruiyeti tartışılır hale gelmiştir. Ancak Belâzurî ve Cehşiyarî'nin eserlerinde naklettikleri, diğer kaynaklarda yer almayan bir rivayeti doğru kabul edecek olursak; Mansûr, kendince bunun önlemini almıştır. Yani Mansûr, emân metnini imzalamış olmakla birlikte, sözlü olarak "*Abdullah'ı ancak görürsem bu anlaşma geçerlidir.*"¹⁴² ifadelerini kullanmıştır. Abdullah saraya getirildiği zaman kendisiyle görüştürülmesine fırsat vermeden onu hemen zindana attırması; böylece Abdullah'ı bizzat gözleriyle görmediği için emân mektubunda kaydedilen hükümlerin hepsi geçerliliğini yitirmiştir.

Bununla birlikte Abdullah'ın hemen öldürülmeyle dokuz sene gibi uzun bir süre hapsedilmesinin, Mansûr'un gönlünün bu konuda hâlâ rahat olmadığını göstermektedir. Her ne kadar Abdullah'ı öldürmek için siyasî koşulların uygun olmaması, onu öldürmek suretiyle devlet içinde etkin olan diğer amcalarını karşısına almak ve aile içi bir mücadeleye zemin hazırlamak istememesi gibi nedenler sıralanabilse de; imzaladığı emânın, kısmen de olsa bu işte etkisi olduğu yine söylenebilir.

3.3. Abdullah b. Ali'nin Öldürülmesi

147/765 yılına girildiğinde Mansûr'un, kendisinden sonra başa geçecek kişi için planlar yapmaya başladığı ve bu çerçevede öncelikle oğlu Mehdî'yi birinci veliaht makamına yükseltmek için uğraştığını görüyoruz.

Bilindiği gibi Mansûr halife olarak biat aldığı zaman İsa b. Musa b. Mu-

139 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 124.

140 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153.

141 Ezdî, *Târih*, s. 170.

142 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153; Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 71.

hammed'e veliahdı olarak biat edilmişti. Dolayısıyla Mansûr'un ölümü halinde Abbâsî iktidarının başına İsa b. Musa geçecektir. Bunun önüne geçmek için Mansûr, İsa'yı ilk önce tatlı dille ikna etmeye çalıştı. Fakat İsa'nın hakkından feragat etmeye niyeti yoktu. Onun için tehdit ve şantajı başvurdu ve uzun uğraşlardan sonra amacına ulaştı. Oğlu Mehdî'yi birinci veliaht, İsa b. Musa'yı da ikinci veliaht olarak tasdik ettirdi. Ardından da Kufe valiliğinden onu azlederek tamamen etkisiz hale getirdi.¹⁴³

Diğer yandan, uzun yıllardır hapiste tuttuğu Abdullah b. Ali'yi ortadan kaldırma koşulları uygun hale gelmişti. Kendisi için tehdit olarak gördüğü Ebû Müslim el-Horasanî'yi öldürmüş (137/755);¹⁴⁴ Abdullah'ın hamisi Süleyman b. Ali ise vefat etmiş (142/759);¹⁴⁵ Ayrıca Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in torunları Muhammed ve İbrahim'in çıkardığı Şî'î ayaklanmasını bastırarak devlete yönelik büyük bir tehdidi bertaraf etmişti (145/762).¹⁴⁶

İmzaladığı emânın ise onun için artık bir kıymeti kalmamış; geçen zaman içinde verilen sözler unutulmaya yüz tutmuştu. Fakat hâlâ tedirgin gibiydi. İsa b. Musa'yı kullanarak Abdullah'ı ortadan kaldırma yoluna gitmesi, biraz da bundan kaynaklanıyordu. Ayrıca İsa'yı kullanmak suretiyle ondan da kurtulmuş olacaktı. Zira İsa, tıpkı Abdullah gibi, etkisiz hale getirilmiş olmakla birlikte ileride oğlu Mehdi için tehdit oluşturabilirdi. Onun için, ince bir planla önce Abdullah'ı İsa'ya öldürtecek, ardından da İsa'yı kısas yoluyla ortadan kaldıracak ve böylece her ikisinden kurtulmuş olacaktı.¹⁴⁷

Söz konusu plan gereğince, Abdullah'ı öldürmesi için İsa'yı ikna çalışmalarına başladı. Abdullah'ın geçmişte yaptıklarından hareketle ileride sebep olabileceği tehlikelerden söz ederek konuya girdi ve kısa zamanda onu ikna etmeyi başardı.¹⁴⁸ Ardından büyük bir gizlilik içinde Abdullah'ı ona teslim etti.¹⁴⁹ Onu öldürme işini gizlice yapmasını, konuyu başkalarıyla paylaşmamasını ve yaşananlardan kimsenin haberdar olmaması için çok dikkatli olmasını

143 Bk. Taberî, *Târih*, c. 8, ss. 9-25; Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, ss. 114-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmül*, c. 5, ss. 180-182.

144 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 479-494.

145 Taberî, *Târih*, c. 7, s. 514.

146 Taberî, *Târih*, c. 7, ss. 552-609.

147 İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 65.

148 Taberî, *Târih*, c. 8, s. 7.

149 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153.

rica etti.¹⁵⁰

Ancak İsa, meseleyi kâtipi ile paylaşınca planın seyri değişti. Kâtip, bu işin her ikisini ortadan kaldırmak için ortaya konan bir tezgâh olduğu uyarısında bulundu. Mansûr, gizli bir şekilde teslim ettiği Abdullah'ı halkın huzurunda İsa'dan isteyecek; ardından da amcasını öldürdüğü gerekçesiyle ona kısas uygulayacaktı. Uyarıyı dikkate alan İsa, Abdullah'ı öldürmekten vazgeçti. Onu saklayıp gelişmelerin seyrini izlemeye koyuldu.¹⁵¹ Mansûr ise olaydan haberdar olmadığı izlenimini vermek için o sene hacca gitmişti. Yolculuğu süresince İsa ile mektuplaşarak Abdullah'ın durumunu tam üç defa sormuş; o da her seferinde verilen emrin eksiksiz bir şekilde yerine getirildiğini bildirmişti.¹⁵²

Mansûr, hacdan döndüğünde artık Abdullah'ın öldürüldüğünden emin bir şekilde planını işlemeye kaldığı yerden devam etti. Amcalarını huzuruna getirerek hatırları için Abdullah'ı affedeceğini bildirdi. Ardından da onu İsa'ya emanet ettiğini söyleyerek getirilmesini emretti. İsa ise Mansûr'un kendisine Abdullah'ı öldürmesini emrettiğini ve bu emri yerine getirdiğini söyledi. Ancak Mansûr, böyle bir talepte bulunmadığını ileri sürerek onu Abdullah'ın katili sıfatıyla öldürmeleri için amcalarına teslim etti.¹⁵³ İsa, gerçekten öldürüleceğini anlayınca Abdullah'ı sakladığı yerden çıkardı ve aralarındaki sırrı ifşa etti.¹⁵⁴ Böylece Abdullah'ı ortadan kaldırmak için Mansûr'un devreye soktuğu ilk planı başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Abdullah'ı öldürmekte kararlı olan Mansûr, ikinci planını devreye soktu. Öncelikle Abdullah'la ilgili kararını daha sonra vereceğini söyleyerek amcalarını başından savdı.¹⁵⁵ Artık Abdullah, bir kez daha onun eline düşmüştü.¹⁵⁶ Hemen onu gözetimi altında tutabileceği bir eve kapattı.¹⁵⁷ Söz konusu ev, kerpiçten yapılmış sağlam olmayan bir yapı idi.¹⁵⁸ Üstelik su verilmek suretiyle temeli zayıflatılmıştı.¹⁵⁹ Neticede perişan haldeki ev, yağmurlu bir günde Ab-

150 Mes'ûdî, *Mürûc*, c. 2, s. 289.

151 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 93.

152 Taberî, *Târih*, c. 8, s. 8.

153 Miskeveyh, *Tecârib*, c. 3, s. 112; İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, ss. 65-67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, ss. 102-103.

154 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 183.

155 Taberî, *Târih*, c. 8, s. 9.

156 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 13, s. 407.

157 Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 443.

158 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, c. 2, s. 187.

159 Taberî, *Târih*, c. 8, s. 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 183.

dullah'ın üzerine yıkıldı.¹⁶⁰ Yıkıntıların altında kalan Abdullah, böylece hayatını kaybetti.¹⁶¹

Aslında Abdullah, sağ kurtulma ihtimaline karşı önceden katledilmişti. Gerisi ise olaya kaza süsü vermekten başka bir şey değildi. Zira bu sefer işi tesadüflere bırakmaya niyeti olmayan Mansûr, söz konusu evde bir süre tutulduktan sonra Abdullah'ın öldürülmesi emrini vermişti.¹⁶² Abdullah'ı korumakla görevli olan Mühelleb b. Ubeydir, bu emir gereğince yanına bir cariyesini alarak Abdullah'ın tutulduğu eve girmişti; onu boğarak öldürmüş ve uyuyormuş gibi yatağına uzatmıştı; daha sonra beraberinde getirdiği cariyesini aynı şekilde öldürüp koynuna yerleştirmişti. Ardından da evi başlarına yıkmıştı. Ayrıca şehrin kadısı ve diğer bazı kişiler çağrılarak doğal bir afet sonucu öldükleri izlenimi verdikleri bu hal üzere görülmeleri sağlanmıştı.¹⁶³ Böylece Abdullah'ın bir başkasının cariyesi ile yatarken öldüğü imajı yaratılmış ve onun ölümü hak eden rezil bir kişi olduğu resmen tescil ettirilmişti.¹⁶⁴ Bu cinayeti büyük bir soğukkanlılıkla işleyen Ebû'l-Ezher Mühelleb, yaşananları daha sonra itiraf edecek ve öldürdüğü cariyesi için "*Ondan başka öldürdüğüm hiç kimse için yüreğim sızlamamıştı!..*" şeklinde hayıflanacaktı.¹⁶⁵

Bütün bu olup bitenlere rağmen Ebû Ca'fer el-Mansûr, vermiş olduğu emânın hükmüne muhatap olmamak için olsa gerek, Abdullah'ın ölümündeki sorumluluğunu asla kabul etmemiştir. Nitekim daha sonraları bu konudaki rolü kendisine hatırlatıldığında, "*Üstüne ev yıkıldıysa bunda benim suçum ne!*" karşılığını vermiştir.¹⁶⁶

Doğrusu Mansûr, bireysel hayatında dindar bir insandı. Dinî ilimler başta olmak üzere ilme ve şiire düşkün bir sultandı. Döneminde ilmî ve kültürel faa-

160 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 108; İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 68.

161 Ezdî, *Târih*, s. 203.

162 Mes'ûdî, *Mürûc*, c. 2, s. 290.

163 Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 153.

164 Krş. Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 86.

165 Mes'ûdî, *Mürûc*, c. 2, s. 290.

166 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, c. 2, s. 187; Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, s. 154; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. 2, s. 290; Taberî, *Târih*, c. 8, s. 9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 8, s. 108; İbn Asâkir, *Târih*, c. 31, s. 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 184. Ayrıca bk. Jacob Lassner, "Did the Caliph Abu Ja'fer al-Mansur Murder his Uncle Abdullah b. Ali and Other Problems with in the Ruling House of the Abbassids", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, edit.: M. Rosen-Ayalon, The Hebrew U. M. Press, Jerusalem 1977, ss. 69-99; Jacob Lassner, *The Shaping of Abbasid Rule*, Princeton University Press, New Jersey 1980, ss. 39-57; Cem Zorlu, "Abbâsî Devleti'ne Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Mari-fe*, Konya 2001, yıl: 1, sayı: 1, ss. 96-99.

liyetler yoğunluk kazanmıştır. Üstelik eğlenceden uzak sade bir hayat yaşamıştır. Zâhitlerin ve ulemanın nasihatlerini can kulağıyla dinler, uyarı ve ihtarlarını saygıyla karşılar; bazen de duygulanır gözyaşlarına hâkim olmazdı. İktidarı süresince beş kez hacca gitmiş ve son haccı esnasında vefat etmiştir (158/775).¹⁶⁷ Bununla birlikte, siyasî meselelerde dünyevî maslahatları ve şahsî çıkarları ön planda tuttuğu; sahip olduğu inanç, din ve kutsal değerlerin ise verdiği idarî kararlarda pek etkili olmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Abdullah b. Ali, Zap savaşındaki başarısıyla Emevî iktidarına ölümcül darbeyi vuran kişidir. Devasa Emevî ordusuna karşı bu savaşta sınırlı sayıdaki Abbâsî güçlerine komutanlık etmesi karşılığında veliahtlık sözü almıştı. Ancak verilen sözler yerine getirilmeyip Ebû Ca'fer el-Mansûr ikinci halife olarak öne çıkınca isyan etmiştir. Ayrıca devlet hizmeti ve yaş itibarıyla hilafetin Mansûr'dan ziyade kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. Elinde Şam ve Cezire bölgeleri gibi geniş topraklar, güçlü bir ordu ve Emevilerden ganimet olarak aldığı zengin bir hazinesi vardı. Fakat baştan beri yaptığı bazı stratejik hatalar nedeniyle giderek zayıf düşmüş ve sonunda üzerine gönderilen Ebû Müslim el-Horasanî komutasındaki ordu karşısında hezimete uğramış; savaş meydanını gizlice terk ederek Basra'daki kardeşi Süleyman b. Ali'ye sığınmıştır. Bir süre burada gizlendikten sonra Mansûr'un halifeliğini tanıdığını ilan etmiş ve kardeşi Süleyman'ı araya koyarak emân almayı başarmıştır. Ancak iktidarın icraatlarından rahatsızlık duyan halk, ona meyletmeye başlayınca tekrar Mansur'la karşı karşıya gelmiştir. Bununla birlikte Mansûr, amcaları Süleyman ve İsa'nın araya girmesiyle Abdullah'a ikinci defa emân vermiştir.

Mansûr'un verdiği emânlar konusunda sicili temiz değildi. Bu yüzden bozulma imkânı olmayan bir metin ortaya koyma arayışı içine girilmiştir. Sonunda bu işe meşhur edebiyatçı İbnü'l-Mukaffa uygun görülmüş; o da beklentileri boşa çıkarmamış ve öyle bir metin hazırlamıştır ki, emân verse bile yolunu bulup Abdullah'ı öldürmeyi düşünen Mansûr'a çıkış yolu bırakmamıştır. Söz konusu metin, kutsal değerlerin siyasete nasıl alet edildiğinin bariz bir örneği olarak önümüzde durmaktadır. Metinde Abdullah'a, her türlü ulaşım ve barınma imkânı sağlanacağı, güvenliği için bütün tedbirlerin alınacağı ve hiç kimsenin ona dokunmasına fırsat verilmeyeceği sözü verilmiş; vaatlerin yerine

167 Bk. Belâzurî, *Ensâb*, c. 4, ss. 251-265, 312-313, 356-357, 363-367; Ya'kûbî, *Târih*, c. 2, s. 467; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. 2, s. 292; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, İstanbul 2003, c. 28, ss. 5-6.

getirileceğine dair, İslâm dininin ve hatta diğer dinlerin neredeyse bütün kutsalları güvence gösterilmiştir. Özellikle İslâm hukukunda şaka veya hile kaldırmayan talak, itk ve nezir gibi konular güçlü bir şekilde işlenmiştir. Dolayısıyla eğer Mansûr, Abdullah'a ve yakınlarına herhangi bir şekilde zarar verecek olursa İslâm dininden çıkacak, hatta hiçbir dinde kendisine yer bulamayacaktır. Karıları geri dönüşü olmayan üç talak ile hemen boş olacak; bütün köle ve cariyeleleri hiçbir kayda bağlı olmaksızın serbest kalacak; mallarının tamamı fakir fukaraya sadaka olarak dağıtılacaktır. En önemlisi de sözlerin yerine getirilmemesi durumunda Müslümanların ona verdiği biatler geçersiz sayılacak; dolayısıyla meşruiyetini kaybedecektir.

Emân metni, taşıdığı ağır şartlara rağmen Halife Mansûr tarafından imzalanmış ve hükümleri yürürlüğe konmuştur. Bununla birlikte, varılan anlaşmanın ihlâli anlamına gelebilecek adımlar peş peşe atılmıştır. Öncelikle metni kaleme alan İbnü'l-Mukaffa feci bir şekilde öldürülmüştür. Abdullah b. Ali ise emânnâmenin onaylanmasından sonra teslim olur olmaz hemen tutuklanmıştır. Adamları, silahlarına el konularak etkisiz hale getirilmiş ve akabinde katledilmişlerdir. Bu hareket, Mansûr'un aslında din ve kutsal değerleri hiç umursamadığı sonucunu doğurmaktadır. Ancak Abdullah'ın dokuz sene boyunca atıldığı zindanda öldürülmeden bekletilmesi, akla şu soruyu getirmektedir: "Acaba üstüne yeminler edilen kutsal değerler, onun bu kadar bekletilmesinde etkili olmuş mudur?"

Abdullah'ın hemen öldürülmesi için siyasî koşulların uygun olmaması dikkate alındığında bu soruya olumlu cevap vermek zor olur. Nitekim koşulların zaman içinde uygun hale gelmesiyle ardı ardına devreye sokulan entrikalarla dolu planların neticesinde, Abdullah soğukkanlı bir şekilde öldürülmüştür. Ayrıca, Mansûr'un dolaylı yollara sapması ve doğrudan işin içine girmemesi, hatta bu konudaki sorumluluğunu hiçbir zaman kabul etmemiş olması, imzalamış olduğu emân metnindeki hükümlere muhatap olmak istemediği ve bu işin manevî ağırlığı altına girmekten kaçındığı izlenimini vermektedir. Ancak o dönemde devletin önemli mevkilerinde bulunan diğer nüfuz sahibi amcalarını karşısına almaktan kaçınması veya "amca katili" sıfatıyla itibar kaybına uğramak istememesi gibi siyasî gerekçelerin ağır basması bu izlenimi boşa çıkarmaktadır.

Hz. Peygamber döneminin yarattığı manevî atmosferin hala tazeliğini koruduğu İslâm tarihinin ilk asrında yaşamış; üstelik Emevî hanedanını, din ve kutsal değerlere lâkayt kaldıkları gerekçesiyle deviren bir hareketin içinden gelmiş ve hilafet makamında oturmuş bir şahsiyeti aklamak gerekirse, belki

şöyle bir çözüm üretilebilir: Halife Mansûr, emânnâmenin içindeki hükümlerin geçerliliğini Abdullah'ı bizzat görme şartına bağlamıştır; ancak teslim alındığında hemen zindana atılarak kendisiyle görüştürülmesine fırsat verilmemiştir; dolayısıyla onu bizzat gözleriyle görmediği için imzaladığı emân metninin de hiçbir geçerliliği kalmamıştır.

Sonuç itibariyle; yaşanan hadiselerde ileri sürülen gerekçeler ne olursa olsun, burada siyasî emeller uğruna dinin ve kutsal değerlerin fütursuzca kullanıldığı; bu değerlerin, verilen siyasî kararlarda pek dikkate alınmadığı ve onlara neredeyse hiç itibar edilmediği gerçeğiyle karşı karşıyayız.

Kaynakça

- Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, 1-13, tahk.: Suheyl Zekkâr ve Riyâz Zirikî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, İstanbul 2003, c. 28, ss. 5-6.
- Cehşiyarî, Muhammed b. Abdûs (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, tahk.: A. İsmail es-Savî, Matbaatu Abdülhamid Ahmed Hanefî, Mısır 1938.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, tahk.: A. Amir, Vezâretü's-Sekâfe, İskenderiye 1959.
- Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, ss.130-134.
- Demirci, Mustafa, "Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve Risâletü's-Sahâbesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, sayı: 21, ss. 117-148.
- Ezdî, Ebu Zekeriya Yezid b. Muhammed (334/945), *Târîhu'l-Mevsil*, tahk.: Ali Habibe, Lecnetü İhyâ't-Türâsi'l-İslâmî, Kahire 1967.
- Fığlalı, Ethem Ruhî, "Abdullah b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988, c. 1, s. 81-83.
- Halîfe b. Hayyât el-Asferî (240/854), *Târîhu Halîfe Bin Hayyât*, tahk.: E. Ziya el-Umerî, Dâru Taybe, 2. bs., Riyad 1985.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926), *el-Fütûh*, 1-8 (1-4), tahk.: Ali Şirî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut 1991.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 1-80, tahk.: Ömer el-Amrâvî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1997.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn b. Ahmed (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 1-8, tahk.: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1-21, tahk.: A. A. et-Türkî, Dâru Hicr, İmbabe 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1-2, tahk.: Ali Şirî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 1-19, tahk.: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, 1-11, tahk.: Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (386/996), *el-Fihrist*, tahk.: Rıza-Teceddüd, Tahran 1971.
- İbnü't-Tiktakâ, Muhammed b. Ali (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniye ve'd-Düveli'l-İslâmiye*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

- Kummî/Nevbahtî, Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Eş'ârî (301/913) / Ebû Muhammed Hasan b. Musa (300/912), *Şii Fırkalar (Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şiâ)*, çev.: Hasan Onat, vd., Ankara Okulu yay., Ankara 2004.
- Lassner, Jacob, "Did the Caliph Abu Ja'fer al-Mansur Murder his Uncle Abdullah b. Ali and Other Problems with in the Ruling House of the Abbasids", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, edit.: M. Rosen-Ayalon, The Hebrew U. M. Press, Jerusalem 1977, ss. 69-99.
- , *The Shaping of Abbasid Rule*, Princeton University Press, New Jersey 1980.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir (355/966), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, 1-6, tahk.: M.CL. Huart, Paris 1899.
- Marshall, A. - Robinson, C. F., "The safe-conduct for the Abbasid 'Abd Allâh b. 'Alî (d. 764). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London 2007, c. 70, sayı: 2, ss. 247-281.
- Merzûbanî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran (384/994), *Nuru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*, ihtisar: Ebû'l-Mehasin Yusuf b. Ahmed el-Yağmurî (673/1274), tahk.: Rurdolf Sellheim, Wiesbaden 1964.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (346/957), *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 1-2, Dârü'l-Kitâbi'l-Alemî, 2. bs., Beyrut 1990.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, 1-7, tahk.: S. K. Hasan, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Safedî, Selâhuddin Halil b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 1-29, tahk.: Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 1-11, tahk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dârü'l-Meârif, 2. bs., Kahire 1969.
- Veşemî, Salih Süleyman, *Ebû Müslim el-Horasanî*, Menşuratü'n-Nâdî, Beride 1400.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1-3, tahk.: M. T. Houtsma, Matbaatu Brill, Leiden 1883.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1374), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1-25, tahk.: Ş. el-Arnâvûd, vd., Müessesetü'r-Risâle, 2. bs., Beyrut 1982.
- , *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, tahk.: Ö. A. Tedmûrî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993.
- Zettersteen, K.V., "Abdullah b. Ali" *İA*, c. 1, ss. 30-31.
- , "Mansur" *İA*, c. 7, ss. 295-296.
- Zorlu, Cem, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- , "Abbâsî Devleti'ne Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Marife*, Konya 2001, yıl: 1, sayı: 1, ss. 95-127.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, tahk.: E. Levi Provençal, Dârü'l-Meârif, 3. bs., Kahire 1982.